

Realiyanning Nutqimizdagi Milliy Va Madaniy Koloritini Ifodalashdagi Oʻrni

G. S. Mirzayeva¹

ANNOTATSIYA: Tilshunoslikda nutq va madaniyat oʻrtasidagi bogʻliqlik muhim ahamiyatga ega boʻlib, uning tadqiq doirasi kundan kunga kengayib bormoqda. Ushbu maqolada nutq birliklarini oʻrganishda madaniy va milliy xususiyatlarni oʻrganishda realiyanning muhim jihatlari yoritilgan.

Kalit soʻzlar: lingvokulturologiya, realiya, milliy va madaniy soʻlar, soʻz birliklari, nutq birligi, semantika, milliy kolorit.

Hozirgi kunda dunyo hamjamiyatida ingliz tili keng tarqalgan. Bu ilgʻor ilm-fan va texnika, savdo va madaniy aloqalar, savdo va biznes tilidir. Shuningdek, ingliz tili ham diplomatiyaning asosiy tillaridan biri hisoblanadi. Tillarni oʻrganish esa bevosita xalqlarni va millatlarni oʻzaro bogʻlaydi hamda birgalikda hamkorlik aloqalarini olib borish uchun muhim vositadir.

Madaniyatshunoslik (kulturologiya) insonni ijtimoiy va madaniy hayotidagi uning tabiat, jamiyat, tarix, sanʼat va boshqa sohalarga koʻra oʻzini oʻzi anglashini tadqiq etsa, tilshunoslik tilda olam lisoniy manzarasining mental modellari koʻrinishida aks etadigan va qayd qilinadigan inson dunyoqarashini oʻrganadi. Lingvokulturologiyaning predmeti oʻzaro chambarchas aloqada, muloqotda boʻlgan til va madaniyat sanaladi. Insonning hayot kechirishida kerakli predmetlar hamda yuzaga keladigan voqea-hodisalarni madaniyat vositasi deb fikr yuritsa ham boʻladi. Masalan, quyoshni yoki oyni madaniyatga kiritish bir tomondan mumkin emasdek koʻrinadi. Ammo barcha xalqlar madaniyatida ushbu tushunchalarning mavjud ekanligi maʼlum. Lekin baʼzi salqin ob-havo sharoitida yashovchi Yevropa xalqlari (slavyanlar va germanlar) quyoshni issiqlik, ardoqlash va iltifot belgilari sifatida ijobiy baholaydi. Arab davlatlari madaniyatida esa quyosh yoz paytida ularni qiyin ahvolga soluvchi jazirama haroratga tenglashtirib, salbiy baholanadi. Demak, quyoshni faqat tabiat hodisasi emas, balki madaniyat mahsuli sifatida tushunsa boʻladi. Biz bilamizki, til soʻzlardan tashkil topadi.

Keyingi yillarda lingvokulturologiyaga bagʻishlangan ishlar koʻpayib qoldi. Jumladan, Y.S.Stepanov “Konstantlar: Rus madaniyati lugʻati”ni yaratgan boʻlib, rus tili egalarining tillari uchun faol boʻlgan konseptlarni jamlagan va keng maʼlumot bergan. (Stepanov, 2001). N.D.Arutyunovning “Til va inson olami” tadqiqoti turli davrlar va turli xalqlar madaniyatiga tegishli universal terminlarni oʻrganishga bagʻishlangan. (1999) V.N.Teliya va uning maktabi vakillari esa iboralarni oʻrgandi, bundan maqsad esa ularning milliy-madaniy koʻchma maʼnolarini tavsiflash va mentalitetning xarakterlovchi qirralarini ochib berishdir. (1996) Umuman olganda, lingvokulturologiya va lingvokulturologik terminlari oxirgi vaqtda koʻpgina tadqiqotlarda tez-tez uchraydigan boʻlib qoldi. Bu terminlar birmuncha erkin ishlatilmoqda: baʼzan til siyosati sifatida ham taʼriflanmoqda (Artemeva, 2003).

Soʻz –tilning asosiy birligi boʻlib, predmetlarning nomlarini va ularning xususiyatlarini, hodisalarni, borliqqa munosabatlarini bildirishga xizmat qiladi. Soʻzlarda milliy-madaniy komponent turlicha berilgan. Madaniy boy mazmunga ega boʻlganligi darajasiga koʻra quyidagi soʻz guruhlari farqlanadi.

Realialar- real borliq darajasi. Tili oʻrganilayotgan xalq madaniyatida u yoki bu realiyanning, oʻziga xos soʻzning, predmetning mavjud emasligi shunga olib keladiki, soʻzning barcha semantik tuzulishi, uning leksik asosini qoʻshib hisoblaganda madaniy oʻziga xos boʻlib qoladi. Shuningdek, ogʻzaki nutqimizda mavjud boʻlib, milliy hamda madaniy xususiyatlarimizni koʻrsatib beruvchi soʻz birliklari mavjudki, ular bizning atrof olam va tabiat bilan uzviy bogʻliq holda tafakkurimizda mavjud ekanligini koʻrsatadi.

Lingvokulturemadan farqli oʻlaroq **realiya** faqat soʻz va iboralarda aks etadi. Bu borada olib borilgan izlanishlar unga turlicha taʼrif berilishiga sabab boʻlgan. Jumladan R.Fayzullayeva tarjimada milliy koloritni aks ettirishni oʻrganar ekan unga quyidagicha izoh beradi: “Realialar bir xalq tilida paydo boʻlib, millatning turmush tarzi, tarixi, madaniyatini oʻzida aks ettiradi va oʻzga tilda uning aniq muqobili boʻlmaydi” [14.104].

Realialar maʼlum bir xalqqa xos boʻlgan milliy-madaniy jihatlarni aks ettiruvchi birlik boʻlib, ularda xalqning ijtimoiy kelib chiqishi, milliy ruhi, tarixi va madaniyati bilan bogʻliq axborot zohir boʻladi.

Realiya faqat bir xalqqa xos boʻlgani va u boshqa xalq uchun notanish boʻlgani uchun tarjimada uni ifodalash uchun maxsus usul va metodlardan foydalaniladi. Realialar koʻproq badiiy adabiyotlarda, shuningdek insonlarning ogʻzaki nutqida ishlatilib, u yerda nafaqat stilistik maqsadlarda, balki milliy, mahalliy va tarixiy kolorit (buyuqdorlikni) tugʻdirish uchun xizmat qiladi [3.12].

¹ Fargʻona Davlat Universiteti Ingliz tili kafedrasida oʻqituvchisi

Realiya, lingvokulturemani tarjimada ifodalashdagi qiyinchilik ularni lakunalarga o'xshatib qo'yadi. Lakuna ham tarjima qilib bo'lmaydigan birlik sifatida talqin qilinadi. Lakuna termini fanga ilk bor J.P.Vine va J.Darbelenlar tomonidan kiritilgan. Ular lakunaga "bir tildagi so'z boshqa tilda muqobilini topolmagan o'rinlarda har doim lakuna hodisasi voqelanadi" deb izoh bildirishgan [16.12].

Quyida biz realiyalarni boshqa jihatdan o'rganamiz, bu so'z birliklari albatta boshqa tillarda aynan o'ziga mos so'z bilan ifodalanib, unga ekvivalent sifatida ishlatiladi, lekin ko'chma holatda u bizning milliy hamda madaniy jihatdan o'zimizni shu so'zlar bilan bog'liq holda anglashimizni bildiradi. Shuningdek, ushbu so'zlar bizni turmush tarzimiz, odatlarimiz va bizni o'rab turgan tevarak atrofimizdagi o'simliklar va jonli tabiat bilan bog'liq ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Bo'taloq- 1. Tuyaning bolasi; bo'ta; 2. Ko'chma. Ayn bo'ta, bolalarni, yoshlarni erkatlab aytiladi.

Vavag – 1. Bedananing sayrashi haqida; 2. Ko'chma. Baqirib vagillab gapiradigan odam haqida.

Sarv- 1. Janubiy mamlakatlarda o'sadigan igna bargli doim yashil tik daraxt.

2. Ko'chma. Qaddi-qomati kelishgan, hushqomat ayol haqida.

Sarvi noz- go'zal va ser ishva ayol; nozanin, sevimli yor.

Sarvi ravon- qaddi-qomati kelishgan, go'zal va yurishi chiroyli ayol.

Yosuman- 1. Xushbo'y, oq tup gulli dekorativ buta. 2. Ko'chma. Hiylagar, makkor ayol. Navoiyning "Farhod va Shirin" asaridagi Farhodni hiyla bilan qo'lga tushirgan ayol nomidan.

Oyimsupurgi- 1. Poyasidan supurgi qilinadigan, doni qizil boshqoqli o'simlik. 2. Shu o'simlik poyasidan bog'langan supurgi. 3. Ko'chma. Supurgiday egilib-bukiladigan, muloyim odam haqida.

Bo'tako'z- 1. Dalada o'sadigan bir tup ko'k gulli yovvoyi o't; 2. Ko'chma. Tuya bolasining ko'ziga o'xshagan chiroyli ko'z, shaxlo ko'z va shunday ko'zli kishi. **Pista-** 1. Bot. Janub tog'larida o'sadigan past bo'lyi daraxt; 2. ko'chma "pista dahan" og'zi kichik va kelishgan.

Ko'rnamak- yaxshilikni qadrlamaydigan, yaxshilikka yomonlik qiladigan, tuzingni ichib, tuzlig'ingga tupuradigan; nonko'r.

Yostiqdosh- bir yostiqa bosh qo'ygan, birga turmush qurgan kishi, er yoki xotin.

Oqsoqol- 1....2...3. ko'chma. Biror sohada ishlagan, mehnati singan keksa kishi.

Bo'z -bo'z bola (yoki yigit) turmush achchiq-chuchugini totmagan, turmush tarjibasiga ega bo'lmagan, xom bola, o'smir.

Mushtipar- qo'lidan biror ish kelmaydigan, ojiz, bechora (ayollar haqida)

Mo'rchamiyon- ingichka belli, beli ingichka, xipcha bel (xotin qizlar haqida)

Tirmizak – 1. Hali qo'lidan biror ish kelmaydigan, turmushning og'ir-yengilini ko'rmagan, yosh, g'o'r bola haqida. 2. Sho'x bolalarga nisbatan "shumtaka", "tirrancha" kabi ma'nolarda ishlatiladi. Bu so'zlardan ko'rinib turibdiki, ularni borliqdagi so'zlardan ayni milliy qadryatlar asosida yuzaga kelgan hamda ko'p yillardan beri ishlatilib kelinadi.

Shuningdek, zamonaviy og'zaki nutqimizda mavjud bo'lgan til birligi sifatidagi realiya muqobilsiz leksika sirasiga kiradi. U lingvistik bilimning ajralmas qismi bo'lib, til va madaniyatning o'zaro aloqasini tadqiq etishda muhim qiziqish uyg'otadi. Ko'p hollarda biz tilning ijtimoiy tomoniga ko'proq V.G.Gak esa lakunalarni "tilning leksik tizimidagi bo'shliqlar, bor bo'lishi kerakdek ko'ringan so'zlarning mavjud emasligi" deya ta'rif beradi. Ya'ni bir tilda mavjud ma'lum bir tushuncha boshqa bir tilda ham mavjud bo'ladi, biroq buni ifodalaydigan vosita so'z mavjud bo'lmaydi. Lakunaning realiyaga o'xshash biroq lingvokulturemadan farqli tomoni ham ayni shunda, ya'ni u tillar o'rtasidagi madaniy turli xillik tufayli yuzaga keladi. Biroq uni realiyadek tarjima qilish uchun muqobil ham boshqa vosita ham bo'lmaydi. Shunchaki bu bo'shliqlikning mavjudligi hisoblanadi. Shu sababdan "lakuna qiyoslanayotgan tillarning birida mavjud bo'lgan va boshqasida uchramaydigan grammatik kategoriya, so'z va so'z birikmalaridir" [15.12]

Realialarning atamalardan farqi shundaki, ko'p jihatdan u yoki bu tushuncha va narsalarni atash uchun sun'iy yaratiladi. Realialar esa tabiiy yo'l bilan, ya'ni xalq ijodi orqali ro'yobga chiqadi. [15.12] Atamalar biror predmet – narsalarning nomi sifatida shu predmet-narsalarning tarqalishi hisobiga tarqaladi, o'sha millatning boyligi sifatida e'tirof etiladi. Na obrazlik va na emotsional atamalarga xos, biroq bunday hususiyatlar realiyada mavjud.

Realiya atamasi S.I.Vlaxov va S.P.Florin tomonidan taklif qilingan [7.13]

[Vlaxov, Florin, 2012]. Bu atama obektlarga, urf-odatlariga, ma'lum bir tilning shakllanishiga ta'sir qiluvchi odatlar va boshqa madaniy va moddiy jihatlar. Realayani ekvivalent etishmasligi doirasida muhokama qilish mumkin birliklardir. Ekvivalent etishmasligi ko'ra birliklar - bu maqsadli til va madaniyatda mavjud bo'lmagan tushunchalar. Ular ba'zan tarjima qilinmaydigan birliklar deb ham ataladi. Shuningdek, ushbu realialar og'zaki nutqqa xos bo'lib, badiiy asarlarda real voqealarni tasvirlash, ularni o'quvchi ko'z oldida jonlantirishga, uni to'liq his qilgan holda qabul qilishga yordam beradi, shuningdek, bu so'zlar semantikasi milliy va madaniy xususiyatlarini ifodalashga xizmat qiladi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. A. E. Mamatov “Zamonaviy Lingvistika” 2019, Toshkent
2. A. Mo'minova, Monografiya, 2016
3. Baxtiyor Mengliyev “Hozirgi o'zbek tili” 2018, Toshkent
4. Butayev Sh., Irisqulov A., Ing.-O'zb, O'zb-Ing. Lug'at. www.ziyouz.com kutubxonasi
5. Bakiyev F “Gid ekskursovodlik matnlarida ekvivalentsiz birliklar tarjimasi” maqolasi, “Til, madaniyat, tarjima va muloqot” Respublika ilmiy-ommaviy konferensiyasi materiallari- Samarqand, 2016-2017 noyabr.
6. Butayev Sh., Irisqulov A., Ing.-O'zb, O'zb-Ing. Lug'at. www.ziyouz.com kutubxonasi
7. Bakiyev F “Gid ekskursovodlik matnlarida ekvivalentsiz birliklar tarjimasi” maqolasi, “Til, madaniyat, tarjima va muloqot” Respublika ilmiy-ommaviy konferensiyasi materiallari- Samarqand, 2016-2017 noyabr.
8. E.Ochilov “Badiiy tarjima masalalari”-Toshkent, 2014.
9. J.Jalolov. “Chet tili o'qitish metodikasi” Toshkent.2012.
10. Irisqulov M.T., Tilshunoslikka kirish, Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2009
11. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab...// O'zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2012.
12. M.Zokirov, R.Majidova, Sh.Sultonova.O'zbekcha – ruscha – inglizcha lingvistik atamalar muhtasar lug'ati.Farg'ona.2016.